

DARIUSZ SZPOPER

ORCID: 0000-0002-8593-2821

Akademia Pomorska, Słupsk

dariusz.szpoper@apsl.edu.pl

Michał Katkow — u początków myśli politycznej apologety rosyjskiego samodzierżawia

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, Michał Katkow, liberalizm, konserwatyizm, powstanie styczniowe z 1863 roku, „Moskowskije Wiedomosti”, Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, samodzierżawie.

MICHAIL KATKOW: AT THE BEGINNING OF THE POLITICAL THOUGHT OF THE RUSSIAN TSARIST AUTOCRACY APOLOGIST

Abstract

Mikhail Katkov (1818–1887), a leading Russian political journalist, began his career as a liberal fascinated by German philosophy, especially the views of Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling. At that time, he represented a moderate pro-Polish attitude. After the outbreak of the January Uprising in 1863, on the pages of *Moskowskije Wiedomosti*, which he edited, he promoted the Russian state's viewpoint in favour of the monarchy and full dimension of the Russian Empire's state integrity, which led to his conservative position.

Keywords: Russian Empire, Mikhail Katkov, liberalism, conservatism, the January Uprising of 1863, *Moskowskije Wiedomosti*, Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, tsarist autocracy.

W dziejach dziewiętnastowiecznej Rosji Michał Nikiforowicz Katkow (1818–1887) odegrał w sferze idei jedną z być może najbardziej czołowych ról tego okresu. Richard Pipes w swojej pracy poświęconej rosyjskiej, zachowawczej myśli politycznej twierdzi wręcz, że należał on do elitarnego grona tych niezwykle znaczących konserwatystów, którzy jednak nie zawsze identyfikowali się z głównym nurtem tej doktryny i poglądami go tworzącymi w realiach Imperium

Rosyjskiego pod rządami cesarza Aleksandra II (1855–1881), a częściowo również jego następcy na carskim tronie — Aleksandra III (1881–1894)¹. Za punkt zwrotny zaś w myśli politycznej Katkova przyjmuje się 1863 rok i wybuch powstania styczniowego w Królestwie Polskim oraz na obszarze guberni zachodnich cesarstwa. To wówczas miało nastąpić u niego, w opinii Richarda Pipesa, trwałe pożegnanie się z liberalizmem, któremu przez wiele lat hołdował². Dlatego też warto w ramach niniejszego szkicu nieco przybliżyć sylwetkę Michaiła Katkova i jego postrzeganie problemu polskiego w początkach drugiej połowy XIX stulecia, albowiem zaczął się on jawić w kręgach carskiego establishmentu jako postać wybitnie opiniotwórcza i zarazem wpływowa³.

Michaił Nikiforowicz Katkow urodził się w Moskwie, najprawdopodobniej 1 (13) listopada 1818 roku⁴, w rodzinie tytularnego radcy (*tytularnyj sowietnik*) Nikifora Wasiliewicza Katkova, a zatem urzędnika IX klasy, pełniącego służbę w zarządzie guberni moskiewskiej. Pochodzący z okolicy Kostromy ojciec Michaiła Katkova nie legitymował się szlachectwem dziedzicznym, które w Imperium Rosyjskim doby panowania Aleksandra I (1801–1825) nadawane było urzędnikom VIII klasy (asesorom kolegialnym — *kolleżskij asesor*), a jego przyznanie wymagało ponadto przedstawienia dokumentu zaświadczonego uzyskanie wykształcenia wyższego na jednym z cesarskich uniwersytetów rosyjskich. Był to wymóg konieczny, którego brak nie mógł być konwalidowany poprzez wypełnienie, a nawet przekroczenie okresu pozostawania w randze radcy tytularnego⁵.

¹ R. Pipes, *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, przeł. A. Mrozek, Kraków 2009, s. 143.

² *Ibidem*. Podobnie: B.S. Itenberg, *Ot 4 aprielja do 1 marta 1881 goda*, [w:] W.Ja. Grosuł et al., *Russkij konserwatizm XIX stoletija. Ideologija i praktika*, red. W.Ja. Grosuł, Moskwa 2000, s. 239; zob. też A.W. Repnikow, *Konserwatywnyje modeli Rossijskoj gosudarstvennosti*, Moskwa 2014, s. 10, 17. Ten ostatni autor podkreśla, że z punktu widzenia historii rosyjskiej myśli politycznej zaproponowana przez Richarda Pipesa definicja konserwatyzmu jako ideologii „propagującej autorytarny rząd w Rosji, z władzą nieograniczoną prawem formalnym lub powołaną w procesie wyborczym legalną instytucją przedstawicielską, który wyposażyła się w tylko takie ograniczenia, jakie sama uważa za stosowne na siebie nałożyć” (*ibidem*, s. 17), jest stanowczo zbyt szeroka i może powodować hurtowe zaliczenie do grona konserwatystów bez mała wszystkich kniaziów ruskich i tym samym przesunąć granice konserwatyzmu do X wieku.

³ M. Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018, s. 203–204; B. Cziczerin, *Moskowskij uniwersitet*, [w:] *idem*, *Wspominanija*, t. 2, Moskwa 2010, s. 69, 73; N.W. Czernikowa, *Portret na fonie epochi: kniaź Władymir Pietrowicz Mieszczerskij*, Moskwa 2017, s. 98–100.

⁴ A.W. Łubkow, *Michaił Katkow, Mołodyje gody*, Moskwa 2018, s. 12, który wykazuje, iż niektóre źródła informują o innych datach urodzenia Michaiła Nikiforowicza Katkova; na przykład podaje się datę 6 listopada 1817 roku czy też 1 (13) lutego 1818 roku. Por. T. Prokopow, „*Rossija... w niej dwa imperatora: Aleksandr II i Katkow*”, [w:] M.N. Katkow, *Sobranije soczinienij w szesti tomach*, red. A.N. Nikoljukina, t. 1. *Zasluga Puszkina. O literatorach i literature*, Sankt-Peterburg 2010, s. 11.

⁵ A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 13; [Aleksander I], *Imiennoj ukaz, dannyj Senatu, 6 awgusta 1809 goda*, „*O prawilach proizwodstwa w cziny po graždanskoj służbie i ob ispytanijach w naukach, dlia*

Około 1818 roku, jak ujmuje to Timofiej Prokopow, autor obszernego wprowadzenia do wydanego w Sankt Petersburgu w 2010 roku pełnego zbioru tekstów Michaiła Katkowa, Nikifor Wasiliewicz Katkow zaczął legitymować się takim stażem służby, że mógł jakby „w podarunku nowo narodzonemu” synowi wystąpić o nadanie mu szlachectwa osobistego, które jednak, co należy podkreślić, nie rozciągało się na jego zstępnych.

Z kolei matka Michaiła Katkowa, Warwara Akimowna (Jekimowna), pochodziła ze szlacheckiej rodziny gruzińskiej Tułajewów (Tułajewyje)⁶, powiązanej węzłem pokrewieństwa z księciem Piotrem Iwanowiczem Szalikowem (Szalikaszwili)⁷. Po stosunkowo wczesnym zgonie jej rodziców zaopiekowała się nią zaprzyjaźniona z rodziną księżna Anna Borysowna Mieszczerska (1738–1827), która zapewniła jej zarówno stosowne wykształcenie, jak i wychowanie oraz zabezpieczyła swoją podopieczną materialnie w chwili wyjścia za mąż⁸. Dzieci pochodzące z tego związku małżeńskiego, chociaż *de iure* nie dysponowały statusem szlachectwa osobistego, faktycznie jednak w pełni z niego korzystały, albowiem zostały przypisane do grupy stanowej potomstwa wyższych oficerów, a sam Michaił Katkow zwykł podawać w rozmaitych formularzach i kwestionariuszach osobowych, iż jest on synem ober-oficera⁹.

Nikifor Wasiliewicz Katkow zmarł w 1823 roku, zanim jego starszy syn Michaił zdążył ukończyć piąty rok życia. Rodzina Katkowów znalazła się wówczas w nader skomplikowanym i niezbyt korzystnym położeniu materialnym¹⁰. Matka Warwara Akimowa zmuszona była podjąć pracę w charakterze dozorczyńi w moskiewskim więzieniu na Butyrkach, w atmosferze którego to gmachu upłynęło dzieciństwo Michaiła Katkowa i jego młodszego brata. Niemniej jednak w pełni poświęciła się wychowaniu i edukacji swoich synów, samodzielnie ucząc ich podstaw arytmetyki oraz języków obcych: francuskiego i niemieckiego¹¹.

Po ukończeniu ósmego roku życia Michaił został oddany do Preobrażeńskiego Zakładu Naukowego dla Sierot (Preobrażenskoje sirotskoje ucziliszcze),

proizwodstwa w Kolleżskije Assesory i Statskije Sowietyniki”, [w:] *Zakonodatelstwo impieratora Aleksandra I, 1801–1811 gody*, red. W.A. Tomsinow, Moskwa 2011, s. 378, ust. 1; N.A. Iwanowa, W.P. Żeltowa, *Sosłownoje obszczestwo Rossijskoj impierii (XVIII–naczało XX wieka)*, Moskwa 2009, s. 109.

⁶ T. Prokopow, *op. cit.*, s. 11.

⁷ A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 14, podaje, że po matce rodzina Katkowów dysponowała niewielkim majątkiem w Gruzji, który następnie Michaił Katkow przekazał na rzecz swojego młodszego brata Mefodija Nikiforowicza Katkowa (1820–1875). Autor ten informuje ponadto, iż najstarszy syn Michaiła Nikiforowicza Katkowa — generał Paweł Michajłowicz Katkow (1856–1930) — i jego zstępni otrzymali tytuł książęcy, a także związane z nim nazwisko Katkowów-Szalikowów (Katkowy-Szalikowy).

⁸ *Ibidem*, s. 15.

⁹ *Ibidem*, s. 13.

¹⁰ *Ibidem*, s. 12.

¹¹ F. Sielezniow, M. Smolin, *Wielikij straż impierii*, [w:] M.N. Katkow, *Imperskoje słowo*, Moskwa 2002, s. 6; A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 15.

a następnie przez rok pobierał nauki w I Gimnazjum Moskiewskim (I Moskowskaja Gimnazija). W celu przygotowania się do rozpoczęcia studiów uniwersyteckich po zakończeniu nauki we wspomnianej szkole, Michaiła Katkowa w 1831 roku umieszczono w cieszącym się ówczesnie niezwykle pozytywną opinią pansjonie¹² prowadzonym dla uczniów pochodzenia szlacheckiego przez wybitnego profesora fizyki, mineralogii oraz rolnictwa (*sielskiego chozjajstwa*) Uniwersytetu Moskiewskiego Michaiła Grigoriewicza Pawłowa (1792–1840). W pansjonie Pawłowa Michaił pozostawał do 1834 roku, kiedy to w wieku siedemnastu lat rozpoczął studia w Imperatorskim Uniwersytecie Moskiewskim na oddziale filologicznym¹³. Należał do grona wyróżniających się studentów, zaś jego błyskotliwe wypowiedzi cieszyły się ponadto olbrzymią popularnością w środowisku akademickim. Zwiastowano mu zatem wspaniałą karierę uniwersytecką, ku której zresztą uporczywą pracą i z wielkim zaangażowaniem samodzielnie podążał. W Imperium Rosyjskim gwarantowała ona bowiem zarówno życiową stabilizację, jak i więcej niż godziwe, również w sensie materialnym, warunki egzystencjalne¹⁴.

Czas studiów rozpoczął też okcydentalistyczny okres w życiu i twórczości Michaiła Katkowa. W ciągu najbliższych kilku lat dane mu było bliżej poznać literaturę francuską, angielską oraz niemiecką, a także dorobek filozofii Zachodu. Tłumaczył na język rosyjski *Romea i Julię* Szekspira, pisał poezję inspirowany dziełami Heinricha Heinego, przybliżał Rosjanom kanony estetyczne tworzone przez Heinricha Theodora Rötchera, dokonując przekładu na język rosyjski jego fundamentalnej pracy *Abhandlungen zur Philosophie der Kunst*¹⁵. Pod wpływem znanego mu jeszcze z dni spędzonych w pansjonie profesora Michaiła Pawłowa, a także innego niezwykle w tym czasie popularnego wykładowcy Uniwersytetu

¹² Pansjon — w Imperium Rosyjskim do 1917 roku tą nazwą określano prywatny bądź państwowy zakład naukowy o charakterze zamkniętym, zapewniający uczniom mieszkanie oraz całodobowe utrzymanie wraz z wyżywieniem.

¹³ M. Katz, *Mikhail Katkov. A Political Biography 1818–1887*, Paris 1966, s. 17; R.I. Siemientkowski, *M.N. Katkow, jewo żiżn i literaturnaja diejatielnost'. Biograficzeskij oczerk*, Sankt-Peterburg 1892, s. 8; F. Sielezniew, M. Smolin, *op. cit.*, s. 6–7. Por. N. Liubimow, *Michaił Nikiforowicz Katkow (po licznych wspomnaniach)*, [w:] *Wspominanija o Michaiile Katkowie*, red. O.A. Płatonow, Moskwa 2014, s. 221–222, który podaje, że przed wejściem w życie w drodze ukazu cesarza Mikołaja I w dniu 1 lipca 1835 roku nowego statutu Imperatorskiego Uniwersytetu Moskiewskiego funkcjonowały w tej uczelni cztery oddziały: 1. moralno-polityczny, 2. matematyczny, 3. lekarski, 4. filologiczny. Po tej dacie powołano wydziały: 1. filozoficzny z dwoma oddziałami: a) filologicznym, b) fizyczno-matematycznym; 2. prawa; 3. medyczny.

¹⁴ W. Kantor, *Michaił Nikiforowicz Katkow: „Osnowej preobrazowanij dolžen byt' suszczestwujuszczij porjadok...”*, [w:] *Rossijskij liberalizm: idei i liudi*, red. A.A. Kara-Murza, Moskwa 2007, s. 146–147; F. Sielezniew, M. Smolin, *op. cit.*, s. 7. Heinrich T. Rötcher (1803–1871) to niemiecki teoretyk estetyki oraz sztuki dramatycznej, krytyk teatralny.

¹⁵ M.N. Katkow, *O filozofskoj kritike chudożestwiennogo proizwiedienija (Stat'ja Retszera)*, *Ot pierwodczika*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 4. *Filosofskije czenienija, Stat'ji, traktaty, polemika*, Sankt-Peterburg 2011, s. 10.

Moskiewskiego, cenionego krytyka i filozofa zarazem, profesora Nikołaja Iwanowicza Nadieżdina (1804–1856) zachwycił się poglądami głoszonymi przez Georga Wilhelma Friedricha Hegla oraz Friedricha Wilhelma Josepha von Schellinga¹⁶.

W 1838 roku Katkow ukończył uniwersytet z dyplomem kandydata filologii. Już nieco wcześniej zbliżył się do znanego mu jeszcze z czasów pobytu w pańsjonie Nikołaja Władimirowicza Stankiewicza (1813–1840), podobnie jak on miłośnika filozofii von Schellinga. Stankiewiczowi udało się zgromadzić wokół siebie grupę młodych ludzi dzielających w znacznej mierze jego poglądy, którzy w niedalekiej przyszłości mieli stworzyć elitę rosyjskiej inteligencji. W tym gronie, obok takich osób jak historyk średniowiecza Timofiej Nikołajewicz Granowski (1813–1855), znaleźli się także inni przedstawiciele tej nauki: sławista i historyk Osip Maksimowicz Bodjański (1808–1877) oraz Siergiej Michajłowicz Strojew (1814–1840), mający się niebawem wyspecjalizować w archeografii — nauce pomocniczej historii, skoncentrowanej wokół opisu źródeł, przede wszystkim piśmiennictwa. Z kręgu ludzi pióra w kółku filozoficzno-literackim Stankiewicza, oprócz samego Katkowa, znaleźli się między innymi: słowianofil Konstantin Siergiejewicz Aksakow (1817–1860), związany z Woroneżem poeta Aleksiej Wasiljewicz Kolcow (1809–1842), pochodzący ze znanej inteligentkiej rodziny publicysta Wasilij Pietrowicz Botkin (1811–1869) czy wreszcie krytyk literacki Wisarion Grigorjewicz Bieliński (1811–1848). Ponadto z grupą tą pozostawał wówczas związany późniejszy teoretyk anarchizmu Michaił Aleksandrowicz Bakunin (1814–1876)¹⁷.

W opinii wybitnego znawcy dziejów Rosji Ludwika Bazylowa dyskusje w kółku Stankiewicza były wyważone, pozbawione radykalizmu i jakichkolwiek przejawów rewolucjonizmu, a ogniskowały się zapewne wokół problemów filozoficzno-społecznych oraz kulturalno-literackich. Na działalność tej grupy w sposób znaczący wpływała osobowość jej twórcy, gdyż jak zaznaczał wskazany autor: „Stankiewicz miał dar jasnego i logicznego mówienia, umiał przekonywać, inspirować, podtrzymywać wiarę w wysokie ideały, nawet pocieszać w kłopotach, bo i to się zdarzało”. Kontynuował też kierowanie kółkiem, będąc już absolwentem Uniwersytetu Moskiewskiego. Chory na gruźlicę zmuszony był jednak do opuszczenia Rosji w 1837 roku i udania się na kurację na południe Europy — do Czech oraz do Królestwa Sardynii. W tym czasie grupa Stankiewicza nadal, chociaż z coraz mniejszą częstotliwością i słabnącym zaangażowaniem,

¹⁶ R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 8–9; N.A. Lubimow, *Michaił Nikiforowicz Katkow (po licznym wospominanijam)*, [w:] *Wspominanija o Michaiłe Katkowie...*, s. 222–223.

¹⁷ L. Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 292; A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 96, podaje, że w kręgu Nikołaja Władimirowicza Stankiewicza znaleźli się ponadto: Aleksandr Keller, Aleksandr Jefremow, Aleksiej Toropnin czy wreszcie dwaj orientaliści: Paweł Pietrow i pochodzący z Połocka na Białorusi Kaetan Andriejewicz Kossowicz (1814–1883). Zob. też R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 9; L. Stołowicz, *Historia filozofii rosyjskiej*, Gdańsk 2008, s. 105; W.Ja. Grosuł, *Obszczestwennoje dżiżienije w Rossiji pierwoj połowiny XIX wieka*, Moskwa 2017, s. 329.

spotykała się, prowadząc dalej, chociaż już nie aż tak entuzjastycznie, wymianę poglądów i myśli. Po śmierci Nikołaja Stankiewicza, która nastąpiła na początku lipca 1840 roku w Novi Ligure w Piemencie, kółko definitywnie jednak zaprzestało kontynuowania swoich prac¹⁸.

Na lata 1839–1840 przypadają też pierwsze prasowe publikacje pióra Michała Katkowa. Przy nadal trwającej fascynacji okcydentalizmem można też w nich spróbować dostrzec początkowe, jeszcze nieśmiałe, przejawy recepcji tez charakterystycznych dla europejskich zachowawców, szczególnie przekonania o roli jednostki w większej zbiorowości społecznej i relacjach między człowiekiem a grupą opartych na wzajemnej zależności¹⁹. W tekście zamieszczonym w 1839 roku na łamach periodyku „Otieczestwiennyje zapiski”, poświęconym krytycznej analizie dzieła Iwana Pietrowicza Sachorowa (1807–1863), zatytułowanym *Piesni russko-wo naroda*²⁰, odrzucając atomistyczną wizję rzeczywistości, Katkow pisał:

Coraz częściej można usłyszeć frazy: „naród żyje”, „naród rozwija się”. Zobaczymy, co na ogół chce się wypowiedzieć tymi słowami. Na pierwszy rzut oka te wyrażenia dla prostego, empirycznego rozumienia mogą okazać się, jeżeli nie całkowicie niedorzeczne, to w ostateczności niedokładne i wyłącznie figuralne. W istocie rzeczy naród nie jest namacalnym, organicznym bytem, takim samym jak pojedynczy człowiek, jak każdy przedmiot przyrody; nie lokuje się on w obliczu naszych empirycznych wzorców jako odrębny przedmiot, samoczynnie wdzierający się w sferę naszych wyobrażeń; nie został nam dany bezpośrednio, to jest nie możemy podejść do niego wprost, wskazać go — przedstawić go we własnym rozumieniu tego słowa i powiedzieć: oto co nazywamy narodem. Jednak, odnosząc do narodu sformułowania „żyje” i „rozwija się”, nadaje się mu przymiot organicznego, specjalnego bytu. Jeżeli widzieć w narodzie wyłącznie przypadkowe zbiorowisko ludzi zajmujących określoną przestrzeń i nic ponadto, to poszukiwać w nim życia i rozwoju byłoby w pełni niedorzeczne; żyją w nim odrębni ludzie, każdy dla siebie, a naród, ich zbiór, jakże może żyć? Wszakże zbiorowisko nie jest czymś rzeczywistym; ono przecież nie istnieje jako przedmiot, którego części spleta organicznie ucieleśniona, dostrzegalna jedność. Wszystko to jest rzeczywistą prawdą; ale rację ma i ten, kto mówi, że naród żyje. Naród jest organicznym żywym istnieniem, lecz czysto duchowym, a nie zmysłowym. W każdym odrębnym przedmiocie części go tworzące i koherentności tych części spajająca je w jednolitą całość, znajdujące się w określonym punkcie przestrzeni — wzajemnie się przenikają i wzajemnie koordynują swoje ustalenia. Pozbawić przedmiot tej jedności to znaczy rozłożyć go na części, to znaczy spowodować jego zgon. Jeszcze bardziej wyjaśnimy naszą myśl, jeżeli stwierdzimy, że pod jednością elementów żywego bytu rozumiemy to, co nazywa się organizmem. W narodzie całość częściej funkcjonuje nie w sposób jawny, jak w odrębnym przedmiocie; ona jest niewidoczna, potajemnie łączy członków narodu, zewnętrznie postrzeganych jako odrębne indywidualia, niepołączone jakkolwiek wewnętrzną, żywą więzią. Z istoty rzeczy części tworzące naród same przez się, w ich rozproszeniu, są dostępne dla postrzegania empirycznego; lecz dostrzegać istotę organiczną w narodzie, widzieć żywą więź pomiędzy częściami go tworzącymi może tylko ten, u którego otworzyły się oczy ducha. W tym miejscu bowiem następuje kres królestwa bezpośredniego

¹⁸ L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 292–293.

¹⁹ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2002, s. 140–141; A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 145.

²⁰ A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 144.

postrzegania, w którym przedmioty wydają się same sobą; tutaj przedmioty wyławiane są i postrzegane nie inaczej jak poprzez instrumenty duszy — duchownego procesu²¹.

Kontynuując swoje rozważania, Michaił Katkow podkreślał, że egzystencja narodu nie może sprowadzać się wyłącznie do kategorii sztucznego bytu pozbawionego osadzenia w przeżyciach wypływających z głębi duszy człowieka, szlak wiodący zaś ku rozwijaniu się tego fenomenu był pochodną przekształceń historycznych, poczynając od pierwszego stadium tego procesu, jakim jest rodzina jednocząca jednostki. Dopiero jako kolejne ogniwo tego zjawiska, funkcjonujące w sferze relacji społecznych, Katkow postrzegał instytucję państwa, w którego ramach tworzył się naród właściwy, charakteryzujący się posiadaniem identyfikującego go ducha. Z kolei trzecią najwyższą formą egzystencji narodu była, jak to *expressis verbis* ujmował: „jego działalność teoretyczna, jego postrzeganie życia i świata, jego mitologia, jego poezja”. Na fundamencie tych przesłanek tworzona jest także nauka, która „pojawia się tylko w narodzie rozwiniętym, o niej — pisał — nawet myśleć nie powinno się przy rozpatrywaniu narodu dzikiego, jeszcze niewyswobodzonego z pęt przyrody”. Podobnie postrzegał również religię — ta prawdziwa może stać się udziałem narodu wówczas, gdy przebudzi się w nim samoświadomość i wolny duch, gdy przejdzie przez „oczyszczający okres życia i oczyści się na tyle, iż będzie gotów być naczyniem boskiego słowa, gotów przyjąć wewnątrz odkrycie boskości”²².

W kontekście Rosji i Rosjan wiodącą rolę w epokowej ewolucji narodu i państwa w opinii Michaiła Katkowa odegrał nie kto inny jak twórca Imperium Rosyjskiego — Piotr I Wielki (1672–1725), który przełamując utarte na Rusi od wieków konwenanse, wprowadził swoją monarszą dzierżawę w orbitę cywilizacji Zachodu²³. To wówczas „Rosja [...] rozpoczęła przyswajać sobie europejskiego ducha”²⁴. To w okresie panowania tego cara i imperatora zarazem Rosja wraz z jej narodem uczyniła milowy krok w przód, albowiem do tych dni pozostawała poza granicami procesów historycznych obejmujących ówczesny świat, przy czym — jak ujmował to Michaił Katkow — nie wpływały na nią także „idee poruszające ludzkość”. Naród rosyjski przez wieki „dojrzewał samotny, zamknięty ze wszystkich stron, i tylko przygotowywał się — przygotowywał się w ciszy, ledwo zauważalnie — ku swojemu wielkiemu przeznaczeniu, w które wprowadził go geniusz Wielkiego Piotra”. Katkow dodawał zarazem:

Tylko z Piotrem powstała Rosja, silne, olbrzymie państwo; tylko z Piotrem ruski lud stał się narodem, stał się jednym z przedstawicieli ludzkości, rozwijającym swoje życie jedną ze stron

²¹ M.N. Katkow, *Piesni russkowo naroda, izdannyye I. Sacharowym. Piat' czasier, Sankt-Peterburg 1838–1839*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 1, s. 93–94.

²² *Ibidem*, s. 94–95.

²³ A.B. Kiamenskij, *Ot Pietra I do Pawła I. Reformy w Rossiji XVIII wieka*, Sankt-Peterburg 2019, s. 118.

²⁴ M.N. Katkow, *Istorija drevniej russkoj słowiennosti. Soczinienije Michaila Maksimowicza. Kniga pierwoja. Kijew 1839*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 1, s. 191.

ducha; tylko od czasów Piotra wkroczyły w jego organizm wyższe wartości duchowe; tylko od jego czasów zaczął on recypować istotę rozwoju ludzkości. A do Wielkiego nie było u nas ani sztuki, we właściwym znaczeniu tego słowa, ani nauki. Nie ma u nas gotyckich świątyń, nie ma u nas dzieł artystycznego pędzla ani wytworów dłuta, nie było u nas muzyki. Jeszcze wówczas naród nie dojrzał do takich przejawów swojej egzystencji [...] ²⁵.

Państwowość rosyjska i powołanie w 1721 roku przez Piotra I Imperium Rosyjskiego były zatem w myśli politycznej Michaiła Katkowa czynnikami tworzącymi naród rosyjski. To właśnie czyniło z Piotra I historycznego bohatera na miarę wszechczasów, albowiem stworzona przez niego organizacja państwowa otworzyła Rosji drogę do kulturowego dorobku Zachodu Europy, a tym samym wprowadziła to państwo do niezwykle elitarnego grona światowych potęg. Tym samym zasługi Piotra I wyträciły wrogom Rosji wszelką argumentację podnoszoną na jej niekorzyść, ponieważ od tego właśnie panowania w żadnym razie nie było już uprawnione twierdzenie o inercji czy też nihilizmie narodu rosyjskiego, gdyż to stworzona przez nowego władcę monarchia stała się świadectwem dokonania i siły całego narodu rosyjskiego, funkcjonującego w realiach państwowości wyposażonej w nadzwyczajną siłę asymilacji i stymulowanej zarazem do dalszego rozwoju przez panujący w niej system carskiego samodzierżawia. Te rozważania Michaiła Katkowa były zarazem polemiką z tymi opiniotwórczymi środowiskami epoki mikołajowskiej, które budowały intelektualne zaplecze koncepcji oderwania Imperium Rosyjskiego od prądów płynących z Europy Zachodniej ²⁶.

W październiku 1840 roku Katkow *via* Sankt Petersburg opuścił Rosję, udając się drogą morską w podróż do Niemiec ²⁷. W Berlinie przez trzy semestry, od listopada 1841 roku, uczęszczał na wykłady z filozofii prowadzone przez będącego wówczas w apogeum swojej popularności Schellinga, który dopiero co, na osobiste zaproszenie króla Prus Fryderyka Wilhelma IV (1840–1861), przeprowadził się do stolicy jego państwa z Monachium. Bywał też gościem w domu filozofa i blisko zaprzyjaźnił się z członkami rodziny. Oprócz Niemiec Katkow zwiedził także Francję i Belgię, a w 1843 roku wrócił do Rosji — do północnej stolicy, nad Newę ²⁸.

Pobyty za granicą, bliski nader kontakt z jednym z największych filozofów niemieckich XIX wieku spowodował, że horyzonty intelektualne Michaiła Katkowa uległy znacznemu poszerzeniu. Jeden z wybitnych przedstawicieli rosyjskiej konserwatywnej myśli politycznej, książę Piotr Władymirowicz Mieszczerskij (1839–1914) — publicysta i wydawca niezwykle opiniotwórczego i zachowawczego tytułu prasowego „Grażdanin”, jak również wpływowy doradca Aleksandra

²⁵ A.N. Katkow, *Piesni russkowo naroda...*, s. 91.

²⁶ W. Kantor, *op. cit.*, s. 147.

²⁷ A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 170; F. Silezniow, M. Smolin, *op. cit.*, s. 10.

²⁸ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 242–244; F. Silezniow, M. Smolin, *op. cit.*, s. 10; A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 187.

III i w pewnej mierze także Mikołaja II (1894–1917)²⁹ — wspominając Michaiła Katkowa, pisał:

Często slyszalem, iż mówiono o Katkowie, że uprzednio był liberałem, heglistą oraz czcicielem parlamentaryzmu angielskiego i jakoby zdradził przekonania swojej młodości. Wystarczyło dwóch-trzech godzin rozmów z Katkowem, ażeby w pełni przekonać się co do tego, że mógł on zdradzić swoje poglądy, lecz zmienić je, to znaczy odejść od nich nieszczerze i bez przekonania, Katkow nie mógł. Katkow był jednym z najbardziej uposażonych i fanatycznych zarazem uczestników gry intelektualnej, których spotkałem na całej drodze swojego życia. Ubóstwiał idee będące dziełem rozumu u siebie i w innych. Co zadziwiająco, jeśli za młodu swoim wrażliwym i chłonnym umysłem zaczynał uwielbiać jakiegokolwiek filozofa lub jakiegokolwiek ustrój polityczny, traktując go jako ideał polityczny, to w dniu, w którym wszedł do swojej celi redaktora „Moskowskich Wiedomości”, Katkow poczuł siebie całym swoim umysłem i zgłębił siebie samego do tego stopnia, nie tylko w Moskwie, lecz i w Rosji, że momentalnie przyswoił sobie wszystkie ideały polityczne jej życia. Pobudziły go do tego bezmyślne w swoim głupim uwielbieniu dla trywialnego liberalizmu czasy i z potrzebą walki o porządek ideowy poszedł całym sobą w bój o uporządkowanie życia³⁰.

Po powrocie z Niemiec, już w Sankt Petersburgu, Michaił Katkow podejmował działania mające doprowadzić do wstąpienia, zapewne wzorem swojego ojca, w szeregi urzędników służby państwowej. Rozpoczął zabiegi o etat w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, którym kierował wówczas, w 1843 roku, Lew Aleksiejewicz Pierowskiej (1792–1856)³¹. Jego plany zmieniło jednak radykalnie spotkanie z kuratorem Moskiewskiego Okręgu Naukowego hrabią Siergiejem Grigorjewiczem Stroganowem (1794–1882), który pamiętał jeszcze Katkowa z czasów studiów uniwersyteckich³². Stroganow doradził mu powrót do Moskwy, jak również obiecał poprzeć zabiegi Katkowa mające na celu objęcie katedry na Imperatorskim Uniwersytecie Moskiewskim. Mając zdany jeszcze w 1840 roku egzamin magisterski, w 1845 roku przystąpił do zakończonej pełnym sukcesem, publicznej obrony napisanej przez niego dysertacji zatytułowanej *O elementarnych formach języka słowiańsko-ruskiego (Ob elementarnych formach sławiano-russkowo jazyka)*. Konsekwencją tego wydarzenia stało się powierzenie mu w tym samym roku stanowiska adiunkta w Katedrze Filozofii Uniwersytetu Moskiewskiego oraz prowadzenia zajęć z filozofii, logiki oraz psychologii.

²⁹ A.S. Karcow, *Russkij konserwatizm wtoroj połowiny XIX–naczała XX wieku. Kniaź W.P. Mieszczerskij*, Sankt-Peterburg 2014, s. 4; N.W. Czernikowa, *op. cit.*, s. 3.

³⁰ [P.W.] kniaź Mieszczerskij, *Wospominanija*, Moskwa 2003, s. 327.

³¹ A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 193; N.S. Niżnik, W.P. Salnikow, I.I. Muszket, *Ministry wnutriennych diel Rossijskowo gosudarstwa (1802–2002). Biobibliograficzeskij spravocznik (1802–2002)*, Sankt-Petersburg 2002, s. 96.

³² W.I. Fedorczenko, *Stroganow Siergiej Grigorjewicz...*, [hasło w:] *idem*, *Senatory Rossijskoj imperii. Encykłopedija Biografij*, t. 2, Moskwa 2018, s. 381–382; N.A. Murzanow, *Stroganow Siergiej Grigorjewicz...*, [hasło w:] *idem*, *Słownik ruskich senatorow 1711–1917 gg., Materiały dla biografij*, Sankt-Peterburg 2011, s. 412–413; S.W. Roźdestwienskij, *Istoriczeskij obzor diejatielności Ministerstwa narodnowo proswieszczenija 1802–1902*, Sankt-Peterburg 1902, s. 222.

Zajmował się tym do 1853 roku, kiedy to władze oświatowe zadecydowały, że filozofię mogą wykładać jedynie profesorowie teologii³³.

Zachowały się w miarę zbieżne relacje pamiętnikarskie co do dydaktycznych zdolności Michaiła Katkowa. Jego student i późniejszy profesor fizyki Uniwersytetu Moskiewskiego Nikołaj Aleksiejewicz Lubimow (1830–1897) zanotował w swoich wspomnieniach następujące słowa:

Pamiętam Michaiła Nikiforowicza jako profesora. W 1849 roku często uczęszczałem na jego wykłady, których przedmiotem były filozoficzne i religijne doktryny Wschodu. Wygłaszał je w dolnym audytorium [...]. Mieściło się w nim około sześćdziesięciu słuchaczy i zawsze pozostawało zapelnione. Michaił Nikiforowicz przychodził na wykład z pewnym opóźnieniem, wchodząc do audytorium około dwadzieścia pięć minut po dzwonku, jednak przedłużał go o dziesięć minut ponad wyznaczony czas. Charakteryzował go nieco chorobliwy wygląd, chociaż w istocie wyróżniała go silna budowa; często pojawiał się z białą chusteczką przyłożoną do policzka. Wykłady przygotowywał niezwykle dokładnie, zwracając uwagę na odrębne frazy, korzystając z karteluszek, na który były rzucone, jak się wydaje, główne zagadnienia wykładu. Wypowiedzi wywoływały olbrzymie wrażenie głębią filozoficzną konstrukcji, ale dla większości ledwo co pozostawały dostatecznie zrozumiałe. Jako profesor Michaił Nikiforowicz cieszył się wielkim szacunkiem, ale nie był pasjonującym wykładowcą [...]³⁴.

Z kolei Borys Nikołajewicz Cziczerin (1828–1904), wybitny uczyony, prawnik i również profesor Uniwersytetu Moskiewskiego (w latach 1861–1867), a przy tym działacz polityczny o poglądach liberalnych³⁵, opisywał wykłady z logiki prowadzone przez Michaiła Katkowa, na które jako student drugiego roku zmuszony był uczęszczać³⁶. W taki oto sposób zachowały się one w jego pamięci:

Niczego podobnego w uniwersytecie nie słyszałem. Musiałem uczęszczać na cykle wykładów banalnych, głupich i pustych; ale wykładów, z których nikt niczego nie rozumiał, nigdy nie słyszałem. I to nie był nadzwyczajny, ale stały przypadek. Katkow prowadził wykład już drugi rok. Nasi poprzednicy sprzed roku słuchali jego wystąpień przez dwa półroczne semestry i nikt z uczestniczących w tym nie rozumiał ani słowa z tego, co mówił profesor, a kiedy nastąpił egzamin, wszystkim był zmuszony postawić po 5, gdyż studenci nie ponosili żadnej winy, iż odpowiadali całkowicie bzdurnie. To samo powtórzyło się z nami. Wytrwale uczęszczałem na każdy wykład, notowałem w sposób najbardziej staranny, ale ostatecznie i tak niczego nie rozumiałem. Na nasze szczęście Katkow w połowie roku zaniemógł i egzamin się w ogóle nie odbył. Mówiono, że historię filozofii na Wydziale Filologicznym wykładał znacznie bardziej zrozumiałe. Tego nie umiem potwierdzić, ale na pierwszy rzut oka widać było, że katedra [uniwersytecka — D.S.] nie była jego rzeczywistym przeznaczeniem. Niedługo po tym opuścił uczelnię, stając się redaktorem wydawanych przez uniwersytet „Moskowskich Wiedomości”. Kto by mógł wówczas przypuszczać, że ten mętny filozof z czasem zostanie aktywnym i utalentowanym dziennikarzem?³⁷

³³ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 243.

³⁴ *Ibidem*, s. 244.

³⁵ S. Siekirinśkij, *Boris Nikołajewicz Cziczerin „W nastojaszceje wremia w Rossiji potrzebny dwie wieszczi: liberalnyje miry i silnaja wlast”*, [w:] *Rossijskij liberalizm...*, s. 182–187, 189.

³⁶ B.N. Cziczerin, *Moskwa sorokowych godow*, [w:] *idem, Wspominanija...*, t. 1, s. 175.

³⁷ *Ibidem*, s. 177.

Powierzenie zajęć dydaktycznych z filozofii na Uniwersytecie Moskiewskim wykładowcom z kręgu duchowieństwa prawosławnego spowodowało oddelegowanie wiosną 1851 roku przez władze uczelni Michaiła Katkowa do pracy w redakcji gazety uniwersyteckiej zatytułowanej „Moskowskije Wiedomosti”³⁸. Tytuł ten był dosyć poczytny, nieźle redagowany, chociaż sam periodyk aż do 1859 roku ukazywał się zaledwie dwa–trzy razy w tygodniu i dopiero po tej dacie stał się pismem codziennym³⁹. Rychło też udało się Katkowowi objąć funkcję redaktora naczelnego tego tytułu — pomógł przypadek, gdyż jego poprzednik na tym stanowisku został poproszony o złożenie dymisji z uwagi na przekroczenie norm o charakterze obyczajowo-towarzyskim.

Również w 1851 roku Katkow wstąpił w związek małżeński z księżną Sofią Pietrowną Szalikową, córką znanego wówczas literata, a niegdyś również redaktora „Moskowskich Wiedomosti”⁴⁰.

Pod kierownictwem Katkowa gazeta rozwijała się dość dynamicznie, a na jej łamach publikowali zarówno profesorowie Uniwersytetu Moskiewskiego, jak i uznani twórcy kultury. Nie zamieszczano natomiast własnych komentarzy politycznych, a ograniczano się jedynie do przedrukowywania poglądów wyrażanych na łamach prasy sanktpetersburskiej⁴¹. Dziennikarsko-redakcyjne ambicje Michaiła Katkowa wybiegały jednak dużo dalej. Marzył o stworzeniu własnego pisma⁴². Na przełomie maja i czerwca 1855 roku wystąpił z prośbą o uzyskanie koncesji na taką działalność do ministra oświecenia publicznego (*ministr narodowo proswieszczenija*) Awraama Siergiejewicza Norowa (1795–1869)⁴³. Dzięki poparciu jego zastępcy (towarzysza ministra) — znanego poety i prozaka, senatora i zarazem członka Akademii Nauk — księcia Piotra Andrejewicza Wiaziemskiego (1792–1878), początkowo zdystansowany do tej inicjatywy minister Norow pomysł Katkowa zaaprobował⁴⁴. Osobistą zgodę na pojawienie się

³⁸ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 245.

³⁹ L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 570.

⁴⁰ R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 21–22, który podaje, że bezpośredni poprzednik Michaiła Katkowa na stanowisku redaktora naczelnego „Moskowskich Wiedomosti” zapalał taką atencją do odbywającej *tournée* tancerki Fanni Elsler, że z bukietem róż usiadł na kozłach woźnicy jej powozu i jechał z nią ulicami Moskwy do hotelu. Władze uniwersytetu uznały to za skandal towarzyski i zażądały jego dymisji.

⁴¹ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 246.

⁴² *Ibidem*, s. 247.

⁴³ *Ibidem*, s. 248; D.N. Sziłow, *Norow Awraam Siergiejewicz...*, [w:] *idem, Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj imperii. Gławy wysszych i centralnych ucziereżdżeniej 1802–1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik*, Sankt-Peterburg 2001, s. 467–468.

⁴⁴ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 258–260; D.N. Sziłow, A. Kuźmin, *Wiaziemskij Piotr Andrejewicz...*, [w:] D.N. Sziłow, A. Kuźmin, *Czleny Gosudarstwiennowo sowieta Rossijskoj imperii, 1801–1906. Biobibliograficzeskij sprawocznik*, Sankt-Peterburg 2007, s. 157–158; R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 22–23; S.W. Roźdestwienskij, *op. cit.*, s. 341; W.I. Fiedorczenko, *Wiaziemskij Piotr Andrejewicz, kniaź*, [hasło w:] *idem, Senatory Rossijskoj imperii. Encyklopedia biografij*, t. 1, Moskwa 2018, s. 211–212.

w Moskwie nowego tytułu prasowego o nazwie „Russkij wiestnik” wydał nowy imperator Aleksander II podczas swojego pobytu w październiku 1855 roku w Baczysaraju na Krymie, przychylając się do wniosku ministerstwa oświecenia publicznego podpisanego przez księcia Piotra Wiaziemskiego. Ukazanie się pierwszego numeru pisma zostało zapowiedziane na 1856 rok⁴⁵.

W toku swojego rozwoju pismo stało się periodykiem o profilu pravicowo-liberalnym, z przewagą tekstów *stricte* literackich⁴⁶. To w nim ukazywały się po raz pierwszy między innymi dzieła Fiodora Dostojewskiego (1821–1881), Lwa Tołstoja (1828–1910) czy Iwana Turgieniewa (1818–1883)⁴⁷. W tym też okresie Michaił Katkow, walcząc z cenzurą, występował w obronie wolności słowa, studiował ustrój monarchii brytyjskiej, ze szczególnym uwzględnieniem tworzących go instytucji samorządowych, propagował ideę powstania w Imperium Rosyjskim sądów przysięgłych. Odbył nawet podróż studyjną do Anglii⁴⁸. W 1862 roku opublikował jeszcze na łamach „Russkowo wiestnika” tekst, w którym przedstawiał swoją wizję konserwatyizmu. Pisał wówczas:

Co może jawić się przedmiotem uświadomionego i mądrego chronienia? W żadnej mierze nie regenerujące się formy, które same przez się funkcjonują. Rzeczywistym przedmiotem zachowywania powinny nie być formy, a priorytety, które je ożywiają i nadają im sens. [...] Cel zachowywania polega nie na tym, ażeby przeszkodzić w coraz to dalszym rozwoju zasad, które są mu drogie, ale ażeby zabezpieczyć i wyodrębnić samo ich istnienie [...]. Żli są ci konserwatyści, którzy jako swoje hasło wybrali *status quo* bez względu na to, jak jest ono zgniłe, którzy przywiązali się do panujących form i nader chętnie zmieniają zasady. Dla nich jest obojętne, jak by się sprawy nie ułożyły, bez znaczenia też, jakiego rodzaju kombinacja weszłaby w życie; dla nich istotna jest tylko wiedza, kto pozostaje u władzy. Przeszłość jest dla nich transparentna i cynicznie postrzegają przyszłość. Aktualnie przedkładają monarchii swoje usługi zachowawców, jutro będą się reklamować jako gorliwie chroniący system władzy w republice, a w ślad za tym pospieszają na służbę u dyktatora. Oni monitorują wyłączenie zmiany władzy. Wszystko pozostaje im obojętne, zginą czy też nie zginą pryncypia regulujące życie społeczne; dla nich ważne pozostaje wyłącznie to, by gdziekolwiek i jakkolwiek utworzyła się jakaś władza, wokół której oni mogą zapewne dostatecznie szybko się zgrupować, nie stawiając jakichkolwiek pytań. Obojętna im jest wolność, która tworzy duch prawdziwego konserwatyizmu; afirmują każdy sukces, każdą celebrowaną formę. Impuls kierujący ich instynktem prowadzi ich nie tam, gdzie poczuć można naruszenie równowagi, gdzie istniejąca wartość jest zagrożona i traci moc; wręcz przeciwnie, ich ciągnie w tym kierunku, który przeważa. Zawsze są gotowi okazać pomoc silniejszemu, którzy jej potrzebują. Jeżeli nawet czasami się wahają, nie podejmując decyzji, czy opowiedzieć się po tej, czy też innej stronie, to znaczy, że nie są pewni, kto wygra i nie są przekonani, która ze stron przeważy. Tacy konserwatyści, świadomie bądź nieświadomie, działają identycznie jak fałszywi zwolennicy postępu, i jak mówią Niem-

⁴⁵ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 266; K.B. Sokołow, *Rossijskaja inteligencija XVIII–naczała XX w.w.: kartina mira i powszedniwnost’*, Sankt-Peterburg 2007, s. 265.

⁴⁶ R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 24–25.

⁴⁷ K.B. Sokołow, *op. cit.*, s. 377, podaje, iż Fiodor Dostojewski opublikował na łamach „Russkowo Wiestnika”: 1. *Zbrodnię i karę*; 2. *Idiotę*; 3. *Biesy*; Lew Tołstoj zaś *Wojnę i pokój*, a Iwan Turgieniew: 1. *Ojcowie i dzieci*; 2. *Dym*.

⁴⁸ R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 27; K.B. Sokołow, *op. cit.*, s. 265.

cy, idą ręką w rękę. Jeżeli z czasem rozwinię się u nas życie polityczne i powstaną partie, to niech Bóg wybawi naszą ojczyznę od takich właśnie konserwatystów⁴⁹.

Ten tekst był także pewnym symbolicznym zwieńczeniem literackiej działalności Michała Katkowa na łamach „Russkowo Wiestnika”, w którego zespole redakcyjnym odgrywał wiodącą rolę⁵⁰. W 1861 roku związane z Imperatorskim Uniwersytetem Moskiewskim „Moskowskije Wiedomosti” zaczęły przeżywać istotny kryzys finansowy, w związku z czym władze uczelni zdecydowały o potrzebie zmiany dzierżawiącego⁵¹. W drodze konkursu przeszły one w ręce Michała Katkowa i jego współpracownika Pawła Michajłowicza Leontiewa (1822–1874), profesora filologii klasycznej, także z Uniwersytetu Moskiewskiego⁵². Do połowy lat sześćdziesiątych XIX wieku udało im się zwiększyć nakład „Moskowskich Wiedomosti” do 12 tysięcy egzemplarzy⁵³, sam zaś redaktor naczelny Michał Nikiforowicz Katkow stał się jedną z najbardziej wpływowych postaci życia politycznego Imperium Rosyjskiego pod rządami Aleksandra II.

W opinii Borysa Cziczierina „Katkow z za dziennikarskiego biurka uczynił się, o mały włos, prawie że władcą Rosji”; dodawał zarazem: „Drżeli przed nim ministrowie; drugorzędnych urzędników traktował jak lokai”⁵⁴. Trzeba też koniecznie dodać, że na zbudowanie przez Michała Katkowa tak niezwykle mocnej pozycji w rosyjskim społeczeństwie w znacznej mierze wpłynęło stanowisko prezentowane przez niego na łamach prasy w kwestii polskiej po wybuchu powstania styczniowego oraz recepcja tych poglądów w kręgach władzy⁵⁵. Do tego bowiem momentu zarówno on, jak i jego najbliższe otoczenie wykazywali pewnego rodzaju sympatie propolskie, popularyzując w środowisku intelektualnym Moskwy literackie osiągnięcia Adama Mickiewicza⁵⁶ czy też na niwie politycznej dopuszczając realizację ustrojowego programu Aleksandra Wielopolskiego w Królestwie Polskim⁵⁷. Wybuch powstania styczniowego spowodował u Katkowa radykalną zmianę tej orientacji. „Moskowskie Wiedomosti” już 14 (26) stycznia 1863 roku zamieściły

⁴⁹ M.N. Katkow, *K kakoj prinadleżim my partii?*, [w:] *idem, Sobranije sočinienij...*, t. 2. *Russkij konserwatizm. Gosudarstwennaja publicystyka. Diejatieli Rossiji*, Sankt-Peterburg 2011, s. 38–39.

⁵⁰ B.N. Cziczerin, *Moskwa sorokowych godow...*, s. 267, 269, gdzie autor zaznacza, że w związku z objęciem przez Michała Katkowa „Moskowskich Wiedomosti” na drugi plan zszedł „Russkoj Wiestnik”, tracąc swoją pozycję organu prasowego o znaczącym oddziaływaniu na opinię publiczną, co było spowodowane między innymi tym, że redagowanie tego tytułu zostało powierzone publicystom nie najwyższej rangi.

⁵¹ B.N. Cziczerin, *Moskowskij uniwersitet...*, s. 58.

⁵² *Ibidem*, s. 58–60, 505; K.B. Sokołow, *op. cit.*, s. 265.

⁵³ A.P. Korelin, *Wlast' i obszczestwo w Rossiji. Wiek XIX-tyj: wriemia ożidanija i pieremien*, Moskwa 2013, s. 113–114.

⁵⁴ B.N. Cziczerin, *Moskwa sorodowych godow...*, s. 271.

⁵⁵ D.A. Milutin, *Wospominanija 1863–1864*, Moskwa 2003, s. 252.

⁵⁶ J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 4. *Wyzwalanie ludów*, red. F. Nowiński, Warszawa 1999, s. 30.

⁵⁷ A.A. Korniłow, *Kurs istorii Rossiji. XIX wiek*, Moskwa 2019, s. 364.

pierwszą informację o zaburzeniach, do których doszło w Królestwie Polskim, przytaczając zarazem wiadomości o wydarzeniach poprzedzających wybuch insurrekcji. Donoszono, że chociaż w Warszawie pobór rekrutów przebiegał spokojnie, bez jakiegokolwiek oporu, to jednak na prowincji sprawa rysowała się zgoła odmiennie. Wzdłuż traktu prowadzącego do Mińska Mazowieckiego, a także nieopodal Błoń, Serocka oraz Pułtusa tworzyły się ugrupowania uzbrojonej młodzieży, które kierowały się dalej w lasy Puszczy Kampinoskiej i w okolice Nasielska⁵⁸. Podkreślono, iż w trakcie nocy inicjującej wybuch powstania z 10 (22) na 11 (23) stycznia insurgenci zniemacka opanowali prywatne domy, w których zakwaterowani byli rosyjscy żołnierze, skrycie ich zabijając⁵⁹. Informowano rosyjskich czytelników o zaatakowaniu wojska w miasteczku Suraż, leżącym już poza granicami Królestwa Polskiego, na terenie Imperium Rosyjskiego, w guberni grodzieńskiej⁶⁰.

Komentując te wydarzenia, Katkow podkreślał, że po raz kolejny „leje się krew w rodzinnej kłótni dwóch bratnich plemion połączonych pod jednym berłem”. Wskazywał na złudną rolę odgrywaną przez agitatorów polskich, która doprowadzała na przestrzeni wielu lat do sprowadzania licznych nieszczęść na Rosję. Przekonywał przy tym, że ci Polacy w żadnym stopniu nie dysponują rozpoznaniem tego, co czuje lud rosyjski, albowiem wówczas nigdy nie zdecydowaliby się na uśmiercanie żołnierzy „wypełniających swój obowiązek”. Wydarzenia w Królestwie Polskim będą miały oczywiste następstwa, a należy traktować je nie inaczej jak burzę, która dokona oczyszczenia atmosfery. Przypominał, iż Królestwo Polskie stanowi zlepek terytoriów niegdyś przyłączonych do Austrii i Prus, a przecież tylko w sojuszu z Rosją „może ono zachować swoją narodową samodzielność”. Tymczasem w Polsce królują różnej maści demagodzy, podczas gdy ludzie rozsądni z pobudek patriotycznych nie chcą im się przeciwstawiać, składając tego rodzaju ofiarę na ołtarzu własnej ojczyzny. Muszą jednak pamiętać, że „nie da się zawrócić historii i że polska przeszłość w najmniejszym stopniu zasługuje na restaurację”⁶¹.

⁵⁸ M.N. Katkow, *Obrazowanie szajek i ubijstwa ruskich soldat w Polsce*, [w:] *idem, Sobranije soczinenij...*, t. 3. *Włast' i terror*, Sankt-Peterburg 2011, s. 7. Informacje o spokojnym przebiegu branki w Warszawie w nocy z 2 (14) na 3 (15) stycznia 1863 roku potwierdza też wielki książę Konstantin Nikołajewicz [Romanow], *Dniewniki 1858–1864*, Moskwa 2019, s. 410, zapis z dnia 3 stycznia 1863 roku. Por. [W. Przyborowski], *Dzieje 1863 roku*, t. 1, Kraków 1897, s. 29–30; S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 352.

⁵⁹ M.N. Katkow, *Obrazowanie szajek...*, s. 8; podobna relacja zob. Konstanty [Romanow], *Telegram do Aleksandra II*, dat. Warszawa 12 (24) stycznia 1863, godz. 10.46, [w:] *Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego styczeń–sierpień 1863 r.[oku]*, Wrocław 1974, s. 6, w treści którego stwierdzano: „Z wpływających kolejno doniesień widać, że w nocy z 10 na 11 [stycznia] wszędzie dokonano napadów na oddzielnie zakwaterowane wojska. Do tego wydzierano się do domów i oddzielnie zabijano żołnierzy, ale prawie wszędzie wojska zdążyły się poderwać, odeprzeć przeciwnika i zaatakować, a także odebrać mu broń i wziąć jeńców”. Zob. też M. Katz, *op. cit.*, s. 120.

⁶⁰ M.N. Katkow, *Obrazowanie szajek...*, s. 8–9.

⁶¹ *Ibidem*, s. 9.

Na tle wydarzeń rozgrywających się wówczas na przyłączonych do Rosji ziemiach byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów Katkow występował przeciwko nawet minimalnym sugestiom sprowadzającym się do tezy, że działania podejmowane przez władze rządowe cechował chociażby znikomy pozór nielegalności. Zaznaczał jednak przy tym, że o ile w czasach politycznej stabilizacji żaden rząd nie może lansować zawołania *La légalité nous tue* („legalność nas gubi”), gdyż twarde przestrzeganie zasad praworządności jest jedyną gwarancją prawidłowego funkcjonowania zarówno organizacji państwowej, jak i społeczeństwa, o tyle w chwilach zaburzeń, gdy „państwo chwieje się w swoich posadach, kiedy sąd i prawo cofają się przed orężem i siłą” i ulega zachwianiu normalny rytm egzystencji, należy podejmować środki nadzwyczajne, właściwe w chwilach kryzysu i zaburzeń zagrażających stabilności fundamentów utrwalonego porządku⁶². Uznawał jednak, że muszą one przede wszystkim mieć oparcie w funkcjonującym prawie i wynikać z niego *explicite*⁶³. Tak też było w przypadku przeprowadzonego w Królestwie Polskim poboru rekrutów, który został poprzedzony przyjęciem stosownych, prawidłowych w opinii Katkova, rozwiązań normatywnych niepozostających w żadnej mierze w sprzeczności z zasadą legalizmu⁶⁴.

Michał Katkow wskazywał na swoisty, trwający od stuleci, fenomen złożoności relacji rosyjsko-polskich, podkreślając zarazem, że w ciągu wieków problem Polski antagonistycznie identyfikował się z problemem Rosji. Oba te państwa nie tyle współzawodniczyły czy nawet rywalizowały w przestrzeni geopolitycznej, ile raczej bieg historii sprawił, że stały się one śmiertelnymi wrogami. Ostatecznie to jednak Polska „utraciła swoją samodzielność”, ale też nie pogodziła się nigdy z takim przeznaczeniem. Pisał: „polskie odczucia protestują przeciwko takiemu rozwiązaniu; świadomość swojej tożsamości narodowej ciągle żyje i trwa u Polaków”. Podkreślał zarazem, iż Polak „wrywa się ze swojej niewoli i nie jest w stanie pogodzić się z jakąkolwiek przyszłością, jeśli ona nie zapewni mu rekonstrukcji starej Polski ze wszystkimi jej roszczeniami”. W jego opinii Polacy nie ograniczają się li tylko do ewentualnej niezawisłości, pragną bowiem pełnej hegemonii i w ślad za tym całkowitego zniszczenia swojego przeciwnika. Dodawał, że Polakowi „nie wystarczy być Polakiem; chce, by i Rosjanin stał się Polakiem lub uciekał poza szczyty Uralu”, za granice Europy, do Azji⁶⁵. Odrzuca on słowiańską tożsamość plemienną z Rosjanami, w miejscu zaś Rosji pragnie widzieć swoją wyśnioną Polskę, utrzymując, że to, co nią nie jest, to „Tatarzy, to powinno być zesłane na Syberię, a w miejscu obecnej wszechpotężnej Rosji musi powstać mocarstwowa Polska po Kijów, po Smoleńsk, od Morza Bałtyckiego do Czarne-

⁶² M.N. Katkow, *O zakonnosti rekrutskowo naboru w Carstwie Polskom (Po powodu stat'ji „Journal de St.-Petersbourg”)*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 11.

⁶³ *Ibidem*, s. 12.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 13.

⁶⁵ M.N. Katkow, *Polskij wopros*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 19.

go”⁶⁶. W tych marzeniach nie ma miejsca ani na logikę, ani na racjonalizm — do polskiej opinii publicznej nie docierają bowiem jakiegokolwiek argumenty, a co bardziej gorsze, to, że i wśród Rosjan znajdują się jednostki entuzjastycznie wspierające te mrzonki. Żądają od imperatora na łamach nielegalnie wydawanej prasy suwerenności Polski. Zdaniem Katkowa to oczekiwanie jawiło się jako w pełni irracjonalne, albowiem Polska to nie tylko Królestwo Polskie, ale także ziemie polskie włączone w granice pozostałych mocarstw rozbiorowych. Twierdził, że:

każdy rozumny polski patriota, rozumiejący prawdziwy interes swojej nacji, zdaje sobie sprawę, że dla Królestwa Polskiego w jego obecnym kształcie nieporównywalnie lepiej pozostawać w związku z Rosją, aniżeli oderwać się od niej i stać się odrębnym państwem, terytorialnie niewielkim, okrążony ze wszech stron przez mocarstwa i pozbawionym jakichkolwiek szans na zdobycie znaczenia w Europie⁶⁷.

Gdyby problem polski — twierdził Katkow — sprowadzał się wyłącznie do reformy funkcjonowania Królestwa Polskiego, do nadania mu nowych instytucji ustrojowych, wprowadzenia samorządu terytorialnego oraz polonizacji administracji, to każdy Rosjanin byłby uprawniony do chociażby duchowego wspierania Polaków bez obawy o zarzut zdrady państwa. Tymczasem działania Polaków, adresy podawane Aleksandrowi II przez szlachtę z Królestwa Polskiego i guberni zachodnich, w których uwidocznione zostały pragnienia tego środowiska godzą w rosyjską rację stanu, sprawiały, że tym samym należałoby pojąć, iż „nasza walka z Polską nie jest bojem o pryncypia polityczne, to walka dwóch narodów i ustąpienie wobec polskiego patriotyzmu i jego dążeń oznacza podpisanie wyroku śmierci na naród rosyjski”⁶⁸. Bój ten nie ograniczy się jedynie do obszaru Królestwa Polskiego, ale może nawet przybierze bardziej drastyczne formy na terenach guberni zachodnich: Białorusi, Kijowszczyzny, Wołynia i Podola⁶⁹.

W początkach 1863 roku Michaił Katkow dopuszczał zatem jeszcze, w pewnych ramach, częściowe rozwiązanie problemu polskiego na gruncie autonomicznym, chociaż przy założeniu, że Królestwo Polskie pozostawałoby zjednoczone z Rosją osobą wspólnego monarchy oraz w pewnej mierze także instytucjonalnie, chociażby na płaszczyźnie finansowej i militarnej, przy akceptacji ciągłej narodowej tożsamości polskiej⁷⁰. W tekście zatytułowanym *Russkij wopros* stwierdzał

⁶⁶ *Ibidem*, s. 20.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 22–23.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 23.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 28.

⁷⁰ H. Głębocki, „Co zrobić z Polską?”. *Imperium i kwestia polska w ideologii konserwatywnego nacjonalizmu Michaiła Katkowa*, [w:] *idem*, *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Kraków 2006, s. 265. Zob. też W.A. Twardowska, *Ideologia poreformennowo samodierżawia (M.N. Katkow i jego izdanija)*, Moskwa 1978, s. 25, która to autorka wskazuje na wagę, jaką M. Katkow przykładał do utrzymania mocarstwowości Imperium Rosyjskiego, co mogło nastąpić w jego opinii wyłącznie przy zachowaniu związku z Polską.

expressis verbis: „Pomysł oderwania Polski to niemądra koncepcja wywrotowców, którzy sami nie wiedzą, ku czemu dążą, wprowadzając chaos i rozlew krwi”. Dodawał:

Rozsądnym ludziom jest to obce. Wręcz przeciwnie, pragną, ażeby Polska, jak dotąd, trwała pod tym samym panowaniem, z Rosją. Taki status jest dla Polski dużo bardziej korzystny aniżeli odrębny byt polityczny, pozbawiony jakichkolwiek perspektyw na przyszłość. Niech Polska, pozostając pod jednym berłem z Rosją, osiągnie pełną samodzielność polityczną; niech stanie się na przykład wicekrólestwem, pod władzą zwierzchnią króla polskiego, którym aktualnie pozostaje wszakże cesarz rosyjski. Polacy byłiby wiernymi poddanymi swojego władcy, a jako swoisty ekwiwalent Polska powinna uzyskać rzeczywisty, odrębny status polityczny, za swoim własnym rządem i ustawodawstwem. W ślad za tym Polska musiałaby zostać wyposażona w liberalne instytucje, reprezentację narodową i utrzymać odrębność finansową⁷¹.

W jego opinii takie rozwiązanie co prawda uzyskałoby zapewne poparcie zarówno polskiej, jak i europejskiej umiarkowanej opinii publicznej, lecz jednocześnie Katkow wyrażał też w pełni jednoznaczne przekonanie, że jakiegokolwiek czynione przez Rosję koncesje polityczne na rzecz Polaków i Polski nie mogą godzić ani w rację stanu Imperium Rosyjskiego, ani też w interesy narodu rosyjskiego, gdyż stawiając na szali Polaków i Rosjan, ci pierwsi reprezentują nację, która utraciła swoją wolność, albowiem nie umiała przez wieki jej należycie wykorzystywać, ci drudzy zaś pozycję swoją i swojego państwa wywalczyli ogromną ofiarą własnej krwi i przelanego potu na polach bitew i w codziennym ciężkim znoju⁷². Uważał zatem, że Rosja nie może zaaprobować polskich roszczeń do Litwy, Białorusi oraz Ukrainy, gdyż — jak lakonicznie to ujmował — z „Wszehrosyjskiego Imperium ostanie się jedynie Rosyjskie”, a rosyjski pierwiastek etniczny tych terytoriów, który przez stulecia skutecznie oparł się narodowej presji polskiej szlachty i duchowieństwa katolickiego, zostałyby bezpowrotnie stracone⁷³. Stał na stanowisku, iż nie da się osiągnąć konsensusu między interesami patriotów polskich oraz rosyjskich, albowiem pozostają one rozdzielone głęboką przepaścią wzajemnego antagonizmu. Ujmował to słowami:

Polak i Rosjanin mogą osiągnąć przyjazny kompromis we wszystkich kwestiach i występować łącznie, jakby stanowili jedność, ale wyłącznie przy spełnieniu warunku, iż jeden z nich wyrwie ze swojego serca wszelkie przekonanie o statusie politycznym własnej narodowości, albo Polak powinien zrezygnować z wszelkich politycznych aspiracji Państwa Polskiego, albo też Rosjanin musi pogodzić się z myślą o końcu politycznego bytu Rosji⁷⁴.

Dlatego też Katkow proponował wdrożenie wobec Królestwa Polskiego programu zakładającego jego pełne podporządkowanie polityczne władzom w Sankt Petersburgu, przy zachowaniu administracyjnej decentralizacji realizowanej za

⁷¹ M.N. Katkow, *Russkij wopros*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 34.

⁷² *Ibidem*, s. 35.

⁷³ *Ibidem*, s. 42.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 43.

pośrednictwem przedstawicielstwa złożonego z mieszkańców tego terytorium (*oblastnoj sejm*). Pisał o Polsce:

niech samodzielnie administruje, także swoimi środkami, niech wykorzystuje wszystkie dostępne koncesje na rzecz społeczeństwa; ale nie należy jej przyznawać nawet najmniejszego symbolu odrębności państwowej ani własnej armii, ani budżetu, ani też reprezentacji politycznej⁷⁵.

Twierdził, że Polska nie może w żadnej mierze odłączyć się od Rosji — oba te podmioty muszą istnieć wspólnie, tworząc w istocie rzeczy jeden organizm państwowy wyposażony w jedyne dla nich obu centrum politycznego kierownictwa⁷⁶. Gdyby jednak taka koncepcja okazała się nierealna, to należałoby pozbyć się Królestwa Polskiego z pełną świadomością, że pozbawione łączności z Imperium Rosyjskim, jako samodzielne państwo położone pomiędzy Rosją, Austrią i Prusami, nie ma żadnych szans na przetrwanie. Zamiast stawiać się w roli permanentnie tłącego się problemu dla Rosji, niech lepiej „wejdzie w skład Austrii lub Prus; tam rozwiążą to w taki sposób, że w Europie zaginie wszelki słuch o sprawie polskiej”⁷⁷.

Katkov był jednak w pełni świadomy, że utrata Królestwa Polskiego byłaby na wielu płaszczyznach dla Rosji rzeczą trudną i bez mała niewykonalną — zarówno w sferze prawa międzynarodowego publicznego, jak i relacji polityczno-gospodarczych⁷⁸. Dlatego też już w tekście z kwietnia 1863 roku, napisanym na kanwie wydanego nieco wcześniej, bo w pierwszy dzień Świąt Wielkanocnych, manifestu Aleksandra II kierowanego do mieszkańców Królestwa Polskiego i towarzyszącego mu ukazu Senatu Rządzącego rozciągającego treść tego dokumentu na terytorium guberni zachodnich Imperium Rosyjskiego, w którym to przesłaniu cesarza znalazła się zapowiedź amnestii dla tych „włączonych do buntu naszych poddanych z Królestwa Polskiego, którzy nie ponosząc odpowiedzialności za jakiegokolwiek inne czyny karalne lub przestępstwa wynikające ze służby w szeregach naszych wojsk, złożą broń i wrócą do ciężącego obowiązku posłuszeństwa do dnia 1 maja [1863 roku]”⁷⁹, Michaił Katkov modyfikował swoje wcześniejsze przemyślenia w tej materii. Wychodząc z założenia, że o ile na ziemiach zamieszkałych przez Polaków panował spokój, gdy władała nimi silna ręka Mikołaja I, a naród ten doznawał wówczas ograniczeń nie tylko na płaszczyźnie relacji międzyludzkich czy nawet szerzej — społecznych, ale też na gruncie lingwistycznym czy tradycji narodowej, pozostając bez szans na nawet minimalny przejaw politycznej samodzielności, to pod rządami liberalnego Aleksandra II stan ten uległ zasadniczej zmianie. W efekcie działań zręcznego polityka margrabiego Aleksandra Wielopolskiego, polskiego patrioty, niegdyś zaangażowanego w wydarzenia powstania

⁷⁵ *Ibidem*, s. 45.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 46.

⁷⁸ M.N. Katkow, *Czto nam dielat' s Polszej*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 49, 53.

⁷⁹ Cyt. za: S.S. Tatiszczew, *Imperator Aleksander I. Jewo ziżn i carstwowanije*, t. 1, Sankt-Peterburg 1911, s. 426–427; *Obzor carstwowanija, gosudarja imperatora Aleksandra II i jewo reform 1855–1871*, Sankt-Peterburg 1871, s. 332.

listopadowego, kurczył się rosyjski stan posiadania w Królestwie Polskim, następowała derusyfikacja administracji rządowej i zarazem repolonizacja wielu obszarów życia publicznego. Wszystko to rozbudziło ponad miarę polskie aspiracje polityczne, burząc ustalony od wielu lat porządek i ład, prowadząc do całkowitego chaosu i wzniesienia buntu wobec legalnej władzy⁸⁰. Z tego też względu Katkow wydany kilka zaledwie dni wcześniej manifest oceniał jako doniosły i pożądany głos władcy — nieprzyznający Polakom żadnych nowych koncesji, godzący się na kontynuację dokonywanych już reform i otwierający przed Polską nową erę historyczną, jednak inną niż rozpoczęta w 1815 roku, bo stawiającą ten kraj w pozycji tej samej co Imperium Rosyjskie, a niezakładającą prymatu Królestwa Polskiego nad Rosją, jak miało to miejsce w epoce panowania Aleksandra I. Pisał:

i tam, i tutaj rozwój polityczny powinien wynikać z tych samych przesłanek i kroczyć tym samym szlakiem. Ukaz dopełnia treść manifestu, a oba akty wspólnie ukazują plan ogólny, który w trakcie realizacji nie powinien rozdzielić obu krajów, a wręcz przeciwnie — związywać je najsolidniejszymi i najtrwalszymi węzłami wzajemnego interesu, zachowując narodową autonomię we wszystkim, co racjonalnie może z niej wynikać, nie pozostając w zagrożeniu tymi wspólnymi sprawami, które powinny je blisko łączyć⁸¹.

Dostrzegając jednak brak polskiej reakcji na treść manifestu cesarskiego, Michał Katkow nadal modyfikował swoje poglądy wobec rozwiązania problemu powstania, coraz to bardziej je radykalizując. Już w drugiej połowie kwietnia 1863 roku stwierdzał:

Pragnienie pokoju wyczerpało swoje możliwości rozbrojenia naszych wrogów i pacyfikacji polskiego buntu. Nie może się ono posuwać dalej, a jeżeli jego ostatnie wysiłki nie przyniosą sukcesu, jeżeli nasi wrogowie dostrzegą w nich oznakę naszej słabości, to nie możemy już uczynić nawet jednego kroku w tym kierunku, nie pozbawiając się szacunku i poddając się strasznym następstwom [...]. Teraz powinniśmy rozpocząć działania nakierowane na pełny sukces.

Upatrywał ich Katkow nie tyle w rozbiciu poszczególnych partii powstańczych, ile we wdrożeniu silnego, jeżeli nie wręcz despotycznego, modelu administrowania terenami ogarniętymi działaniami zbrojnych oddziałów insurgenów⁸². Wychodząc z tego założenia, afirmował antypolską i antypowstańczą, a zarazem i antykatolicką, akcję podejmowaną na obszarze Litwy i Białorusi przez pełniącego od początku maja 1863 roku funkcję wojennego gubernatora wileńskiego, generał-gubernatora grodzieńskiego, kowieńskiego i mińskiego, jak również głównego naczelnika guberni mohylewskiej oraz witebskiej Michała Nikołajewicza Murawiowa (1796–1866), któremu również na tym terytorium Aleksan-

⁸⁰ M.N. Katkow, *Po powodu wysoczaższewo manifesta k Carstwu Polskomu i ukaza Senatu*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 82–85.

⁸¹ *Ibidem*, s. 87.

⁸² M.N. Katkow, *Słaby nie siły naszi, a słaby naszi mniienija. Nieobchodżimo podawit' wosstanije*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 94–95.

der II powierzył pełnię komendy wojskowej⁸³. Wdrażane przez niego niezwykle brutalne metody pacyfikacji Kraju Północno-Zachodniego, wprowadzony model odpowiedzialności zbiorowej za pomoc udzielaną powstańcom, konfirmacje wyroków śmierci wykonywanych publicznie w Wilnie na placu Łukiskim, jak też fizyczna likwidacja „ogniem i mieczem” zaścianków sprzyjającej patriotycznym hasłom narodowym szlachty zagrodowej, a w ślad za tym następujące deportacje i zsyłki całych rodzin na Syberię spowodowały, że społeczność polska nadała mu wiele wyjaśniający przydomek „Wieszateli”⁸⁴. Program polityczny Murawiowa przedstawiony cesarzowi *expressis verbis* podkreślał, że jego autor nie godzi się na dotychczasowe metody przyjęte w celu zdławienia powstania w Królestwie Polskim, uznając je za całkowicie niewystarczające. Zaznaczał on ponadto,

by tak w guberniach zachodnich, jak i w Królestwie Polskim funkcjonował ten sam system, to jest srogie prześladowanie spisku i buntu, podniesienie prestiżu narodowości rosyjskiej i morale wojska, które obecnie nie akceptuje tego, iż będąc nieustannie poniżane przez Polaków, nie ma nawet prawa przeciwdziałać temu szaleństwu⁸⁵.

Michał Katkow, aprobując co do zasady tezy i działania Murawiowa, dostrzegł w insurekcji narodowej 1863 roku szeroko zakrojoną intrygę polsko-jezuicką z jasno założonym celem — głębokiej destrukcji państwowości rosyjskiej, prowadzącą do całkowitego wyniszczenia monarchii. W Litwie i na Białorusi proceder ten w opinii Katkova przyjął szczególnie szeroki wymiar, stając się niezwykle niebezpieczny, albowiem antypaństwowa agitacja była tam prowadzona już od wielu lat z ambon w rzymskokatolickich kościołach, co prowadziło do narodowej alienacji Rusinów, wyzbywających się swojej rosyjskości w aktywnym procesie dokonującej się polonizacji. Stwierdzał, że siłą sprawczą tego zjawiska, przybierającego skalę bez mała przemysłową, są duchowni katolicy, którym nie wystarczała wyłącznie zmiana obrządku wyznaniowego przez ludność wiejską. We wszelki negatywny sposób starali się oni poniżyć „w oczach włościanina jego język i narodowość, a potem radują się, iż Ruski człowiek stał się Polakiem”. Podkreślał, że w oczach topnieje pierwiastek rosyjski w Kraju Północno-Zachodnim także wśród właścicieli ziemskich, dodając, że „wszystko to dzieje się w kraju, w którym większość populacji mówi w języku ruskim, gdzie językiem polskim posługiwano się

⁸³ M. Tarkowski, *op. cit.*, s. 203–204; E.P. Fiedosowa, *Graf M.N. Murawjow-Wilenski (1796–1866). Życie na służbie imperii*, Moskwa 2015, s. 124; K. Durman, *The Time of The Thunderer: Mikhail Katkov, Russian Nationalist Extremism and the Failure of The Bismarckian System, 1871–1887*, New York 1988, s. 55–83; P.A. Fiedosow, *Życie M.N. Murawiewa 1796–1866. Fakty, hipotezy, mity*, Moskwa-Sankt-Peterburg 2021, s. 314.

⁸⁴ D. Szpoper, *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk 1999, s. 5–6.

⁸⁵ [M.N. Murawjow], „Gotow soboju zertwowat’...”. *Zapiski grafa Michajła Nikołajewicza Murawiewa ob uprawleniu Siewiero-Zapadnym krajem i ob usmirienii w niom miatieża 1863–1866 gg.*, Moskwa 2008, s. 80.

wyłącznie pod naciskiem, w rozmowie z urzędnikami, dziedzicami i księżmi”⁸⁶. Cieszyły go też ogromnie sukcesy Michała Murawjowa w walce z tym zjawiskiem. W pełni aprobował również przyjętą przez „Wiesziatela” paletę środków w Kraju Północno-Zachodnim Imperium Rosyjskiego, zaznaczając w marcu 1864 roku, że jeżeli komuś dane było przejeźdzać przez Wilno, może on zaświadczyć, iż „kraj otrzymał w pełni rosyjską fizjonomię”, a Murawjow nie zdecydował się przy tym na żaden kompromis z polskością. Pisał:

Zasługi M.[ichała] N.[ikołajewicza] Murawjowa wynikają nie tylko z tego, że zdławił on bunt, ale jeszcze dużo bardziej wiążą się z tym, iż z olbrzymią siłą uderzył w zakorzenione zło, od którego ten kraj doznawał cierpienia i które od dawna było źródłem jego nieszczęść. Zakończył ów dwuznaczny status, który czynił ten kraj ani rosyjskim, ani polskim. Cokolwiek by nie powiedzieli negujący i deprecjonujący jego czyny, bezsprzeczne jest to, że właśnie dzięki jego wytrzymałości, nieustępliwości i energii w kraju tym nie przelało się tyle krwi, ile zapewne przelałoby się w innych realiach, przy innej metodzie działania. Na jego barki wkłada się odpowiedzialność za pewne środki o charakterze generalnym przyjęte w Kraju Zachodnim, takie jak obligatoryjny wykup gruntów chłopskich i kontrybucja, która spadła na wszystkich, bez wyjątku, właściciele ziemskich; lecz te działania spowodowane były wyjątkowymi okolicznościami, w których znajdował się kraj, ale w żadnym wypadku nie były to decyzje władz lokalnych. Pozostawał bezlitosny wobec buntu, wobec rządu rewolucyjnego; lecz czym w sposób bardziej zdecydowany przeciwstawiał się temu złu, tym większe owoce przynosiła dla kraju jego praca, w tym także dla samych Polaków. W tym kraju, głęboko ruskim i zaludnionym w znacznej części ruskim ludem, generał Murawjow nie uważał za możliwe wchodzenie w jakiegokolwiek relacje z narodowością polską — i rosyjska tutaj tożsamość, w krótkim okresie jego rządów, stała się w końcu prawdziwą i rzeczywistą⁸⁷.

Zauważalna wydaje się ewolucja myśli Michała Katkowa — coraz bardziej widać, że jedynie Rosja — zarówno państwo, jak i jego otoczenie — stają się wiodącym podmiotem w rozwoju historycznym, a na plan pierwszy w jego tekstach publicystycznych wysuwa się rosyjska racja stanu postrzegana przez pryzmat pełnej bezkompromisowości w duchu „państwowego” czy też „obywatelskiego nacjonalizmu”⁸⁸. Dokonując swego *résumé* rządów Murawjowa w Kraju Północno-Zachodnim Imperium Rosyjskiego, w związku z jego dymisją złożoną cesarzowi Aleksandrowi II w marcu 1865 roku⁸⁹, Katkow podkreślał zasługi byłego generał-gubernatora wileńskiego na rzecz rosyjskości i państwa rosyjskiego na terenach litewsko-białoruskich. Dowodem na to było chociażby

⁸⁶ M.N. Katkow, *Polskoje wosstanie nie jest wosstanie naroda, a wosstanie szlachty i duchowienstwa*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 135–136.

⁸⁷ M.N. Katkow, *Wried primiritelnoj polityki s polskoj nacjonalost’ju. Zasluga M.[ichała] N.[ikołajewicza] Murawjowa. Niedostatok w ruskich liudjach*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...* t. 3, s. 178–179.

⁸⁸ A.Z. Kotow, „Carskij put” Michaila Katkowa. *Ideologija biurokraticzeskowo nacjonalizma w politiczeskoj publicystikie 1860–1890-ch godow*, Sankt-Peterburg 2016, s. 54–55.

⁸⁹ P.A. Wałujew, *Dniewnik ministra wnutriennych diel w dwuch tomach*, t. 2. 1865–1876, Moskwa 1861, s. 29–30, zapisy z 22 i 26 marca 1865 roku. Zob. też E.P. Fiedosowa, *op. cit.*, s. 201–202; A.N. Mosołow, *Wilenskije oczerki 1863–1865 gg. (Murawjowskoje wriemia)*, Sankt-Peterburg 1898, s. 216.

to, że nieprzyjaźni Murawiewowi publicyści z Zachodu Europy, wyraźnie sympatyzujący ze sprawą polską, określali go mianem „zacieklego prokonsula Wilna” (*le fârouché proconsul de Vilna*), system zaś rządów przez niego wprowadzony wynikał z głębokiego przekonania, że „Litwa i Białoruś mogą być wyłącznie krajem rosyjskim”. To właśnie jemu zdaniem Michaiła Katkowa zawdzięczać należy, że po wielu wiekach można tam było „odczuć poczucie rosyjskiej siły”, która zwalczyła wszechpanujący tam chaos i mogła wypełnić polecenie monarchy, sprowadzające się do żądania, by „Kraj Zachodni, ta rdzenna historyczna część Rosji, ta kołyska Państwa Rosyjskiego, stał się od teraz i na wieczność krajem bezsprzecznie rosyjskim”. Na tle postaci Michaiła Nikołajewicza Murawiowa i roli odegranej przez niego w zdławieniu polskiego powstania na Litwie i Białej Rusi Michaił Katkow *expressis verbis* stwierdzał, iż właśnie dzięki temu:

Teraz nikt w społeczności rosyjskiej nie ośmieli się jawnie głosić, że Państwo Rosyjskie nie powinno być rosyjskim w tej lub innej części swojego terytorium, że rosyjska polityka wewnętrzna i międzynarodowa nie powinna być narodową — dodając zarazem, że — [...] obecnie nawet nieprzychylni i źle życzący starają się włączyć w tony patriotyczne⁹⁰.

W taki sposób reagował na problem polski Michaił Katkow, który jeszcze zaledwie kilka lat wcześniej, w 1855 roku, w 37. roku życia ciesząc się ze swoimi przyjaciółmi liberałami ze zgonu Mikołaja I, w prywatnej rozmowie wypowiedział znamienne słowa:

Gdyby imperator Mikołaj zatriumfował, to trudno byłoby i wyobrazić sobie, co by się z nim działo; upodobniłby się do Nabuchodonozora — poszedłby do Letniego Sadu i zaczął tam szczypać trawę⁹¹.

Zaledwie dekadę później ten eksliberał stał się najbardziej rozpoznawalnym konserwatystą Imperium Rosyjskiego, stojącym na stanowisku, że jedynie zachowanie unitarnego charakteru tego państwa będzie mu w stanie zagwarantować mocarstwowy status, który stanie się zarazem tarczą przed wszelkiego rodzaju wewnętrznymi, destrukcyjnymi separatyzmami wymierzonymi w tenże podmiot⁹². Transformację zaś tych poglądów w olbrzymiej mierze należy przypisać wydarzeniom tak samego powstania styczniowego, jak i tym poprzedzającym je w Królestwie Polskim i na obszarze guberni zabranych.

⁹⁰ M.N. Katkow, *Zasługa grafa M.[ichaiła] N.[ikołajewicza] Murawiowa (Kratkij oczerk położenija siewiero-zapadnego kraja)*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 2, s. 678–680.

⁹¹ Cyt. za: A.E. Kotow, *op. cit.*, s. 41.

⁹² A. Wałicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 327.

Bibliografia

Źródła

- [Aleksander I], *Zakonodatielstwo impieratora Aleksandra I*, t. 1. 1801–1811, red. W.A. Tomsinow, Moskwa 2011.
- Cziczerin B.N., *Wospominanija*, t. 1–2, Moskwa 2010.
- Katkov M.N., *Sobranije soczinenij w szesti tomach*, red. A.N. Nikoliukina, t. 1. *Zasluga Puszkina. O literatorach i literature*, t. 2. *Russkij konserwatizm. Gosudarstwienaja publicystyka. Diejatieli Rossiji*, t. 3. *Wlast' i terror*, t. 4. *Filosofskije czenija. Stat'ji, traktaty, polemika*, Sankt-Peterburg 2010–2011.
- Katkov M.N., *Imperskoje słowo*. Moskwa 2002.
- Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego styczeń–sierpień 1863 r.[oku]*, Wrocław 1974.
- Lubimow N., *Michaił Nikiforowicz Katkow (po licznych wospominanijam)*, [w:] *Wospominanija o Michaille Katkowie*, red. O.A. Płatanow, Moskwa 2014.
- Milutin D.A., *Wospominanija 1863–1864*, Moskwa 2003.
- Mosołow A.N., *Wilenskije oczerki 1863–1865 gg. (Murawiewskie wriemia)*, Sankt-Peterburg 1898.
- [Murawiew M.N.], „*Gotow soboju żertwowat'...*”. *Zapiski grafa Michaila Nikolajewicza Murawiewa ob uprawlenii Siewiero-Zapadnym krajem i ob usmirenii w niom miatieża 1863–1866 gg.*, Moskwa 2008.
- Obzor carstwowanija, gosudarja imperatora Aleksandra II i jewo reform 1855–1871*, Sankt-Peterburg 1871.
- [Przyborowski W.], *Dzieje 1863 roku*, t. 1, Kraków 1897.
- [Romanow] K.N., *Dniewniki 1858–1864*, Moskwa 2019.
- Tatiszczew S.S., *Imperator Aleksander II. Jewo żiżn i carstwowanije*, t. 1, Sankt-Peterburg 1911.
- Wałujew P.A., *Dniewnik ministra wnutriennyh dieł w dwuch tomach*, t. 2. 1865–1876, Moskwa 1861.

Opracowania

- Bazyłow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986.
- Czernikowa N.W., *Portret na fonie epoki: książę Władimir Pietrowicz Mieszczerskij*, Moskwa 2017.
- Durman K., *The Time of The Thunderer. Mikhail Katkov, Russian Nationalist Extremism and the Failure of The Bismarckian System, 1871–1887*, New York 1988.
- Fedorczenko W.I., *Senatory Rossijskoj impierii. Encyklopedija Biografij*, t. 2, Moskwa 2018.
- Fiedosow P.A., *Żiżn M.N. Murawiewa 1796–1866. Fakty, hipotezy, mity*, Moskwa-Sankt-Peterburg 2021.
- Fiedosowa E.P., *Graf M.N. Murawiew-Wilenskij (1796–1866). Żiżn na służbie impierii*, Moskwa 2015.
- Głębocki H., *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Kraków 2006.
- Grosuł W., *Obszczestwennoje dwieżenije w Rossiji pierwoj połowiny XIX wieka*, Moskwa 2017.
- Itenberg B.S., *Ot 4 aprielia do 1 marta 1881 goda*, [w:] W. Grosuł, G.S. Itenberg, W.A. Twardowska-ja, K.F. Szaciłło, R.G. Ejmontowa, *Russkij konserwatizm XIX stoletija. Ideologija i praktika*, red. W. Grosuł, Moskwa 2000.
- Iwanowa N.A., Żeltowa W.P., *Sosłownoje obszczestwo Rossijskoj impierii (XVIII–naczało XX wieka)*, Moskwa 2009.
- Kamienski A.B., *Ot Pietra I do Pawła I. Reformy w Rossiji XVIII wieka*, Sankt-Peterburg 2019.

- Kantor W., *Michail Nikoforowicz Katkow: „Osnowoj preobrazowanij dolžen byt' suszczestwujuszczij porjadok”*, [w:] *Rossijskij liberalizm: idei i liudi*, red. A.A. Kara-Murza, Moskwa 2007.
- Karcow A.S., *Russkij konserwatizm wtoroj połowiny XIX–naczała XX wieku. Kniaź W.P. Mieszczerskij*, Sankt-Peterburg 2014.
- Katz M., *Mikhail Katkov. A Political Biography 1818–1887*, Paris 1966.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.
- Korelin A.P., *Własť i obszczestwo w Rossiji. Wiek XIX-tyj: wriemia ożidanija i pieremien*, Moskwa 2013.
- Korniłow A.A., *Kurs istorii Rossiji. XIX wiek*, Moskwa 2019.
- Kotow A.Z., *„Carskij put” Michaila Katkowa. Ideologija biurokraticzeskowo nacjonalizma w političeskoj publicystice 1860–1890-ch godow*, Sankt-Peterburg 2016.
- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 4. *Wyzwalanie ludów*, red. F. Nowiński, Warszawa 1999.
- Łubkow A.W., *Michail Katkow, Mołodyje gody*, Moskwa 2018.
- Murzanow N.A., *Słowar ruskich senatorow 1711–1917 gg., Materiały dla biografij*, Sankt-Peterburg 2011.
- Niżnik N.S., Salnikow W.P., Muszket I.I., *Ministry wnutriennych dieł Rossijskowo gosudarstwa (1802–2002). Biobibliograficzeskij sprawocznik*, Sankt-Petersburg 2002.
- Pipes R., *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, przeł. A. Mrozek, Kraków 2009.
- Prokopow T., *Rossija... w niej dwa impieratora: Aleksandr II i Katkow*, [w:] M.N. Katkow, *Sobranie soczinienij w szesti tomach*, t. 1. *Zasluga Puszkina. O literatorach i literature*, red. A.N. Nikoliukina, Sankt-Peterburg 2010.
- Repnikow A.W., *Konserwatiwnyje modeli Rossijskoj gosudarstwenosti*, Moskwa 2014.
- Rossijskij liberalizm: idei i liudi*, red. A.A. Kara-Murza, Moskwa 2007.
- Roźdestwienskij S.W., *Istoričeskij obzor diejatielnosti Ministerstwa narodnowo proswieščeniija 1802–1902*, Sankt-Peterburg 1902.
- Siekirinskij S., *Boris Nikolajewicz Cziczerin „W nastojaszczjeje wremia w Rossiji potrebnij dwie wieszczi: liberalnyje miry i silnaja własť”*, [w:] *Rossijskij liberalizm: idei i liudi*, red. A.A. Kara-Murza, Moskwa 2007.
- Siemientkowskij R.I., *M.N. Katkow, jewo žiżn i literaturnaja diejatielnost’*. *Biograficzeskij oczerk*, S.[ankt]-Peterburg 1892.
- Sokołow K.S., *Rossijskaja inteligencija XVIII–naczała XX w.w.: kartina mira i powseďniewnost’*, Sankt-Peterburg 2007.
- Stołowicz L., *Historia filozofii rosyjskiej*, Gdańsk 2008.
- Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2002.
- Sziłow D.N., *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj impierii. Gławy wysszich i centralnych ucziereźdientej 1802–1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik*, Sankt-Peterburg 2001.
- Sziłow D.N., Kuźmin Ju.A., *Czleny Gosudarstwiennowo sowieta Rossijskoj impierii, 1801–1906. Biobibliograficzeskij sprawocznik*, Sankt-Peterburg 2007.
- Szpoper D., *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk 1999.
- Tarkowski M., *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018.
- Twardowskaja W.A., *Ideologia poreformennowo samodierżawia (M.N. Katkow i jewo izdaniija)*, Moskwa 1978.
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.